

Олексій Комар
провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу
історико-археологічних досліджень МІДЦ

МАЛОВІДОМИЙ ЕПІЗОД ВІЗАНТІЙСЬКОГО «ДЕРЖАВНОГО МІСІОНЕРСТВА»: ДО ПИТАННЯ ПРО МОЖЛИВІСТЬ ХРЕЩЕННЯ ПРАВИТЕЛЯ ТЮРКІВ 627 РОКУ

У статті розглядається епізод зустрічі візантійського імператора Іраклія та джабгу західних тюрків у 627 році, що супроводжувався заручинами тюрка з донькою імператора Євдокією та його вірогідним хрещенням.

Ключові слова: Візантія, імператор Іраклій, Західнотюркський каганат, джабгу, хрещення.

В статье рассматривается эпизод встречи византийского императора Ираклия и джабгу западных тюрков в 627 году, сопровождавшийся помолвкой тюрка с дочерью императора Евдокией и его вероятным крещением.

Ключевые слова: Византия, император Ираклий, Западнотюркский каганат, джабгу, крещение.

The paper analyses the episode of the meeting of the Byzantine Emperor Heraclius and jabhu of the Western Turks in 627 A.D., accompanied by engagement of the Turk ruler to the daughter of the Emperor – Eudokia, and his probable baptism.

Keywords: Byzantium, Emperor Heraclius, West Turk Khaganate, jabhu, baptism.

В історії місіонерської діяльності православної церкви є чимало прикладів невдалих спроб християнізації іновірців. Багато з них збереглися в описах джерел, інші були забуті вже сучасниками, але інтерес історика викликають будь-які дані, що свідчать про спроби, а тим більше про завершені акти хрещення варварських народів у ранньовізантійський період. Поруч з місіонерством церкви Візантія практикувала так зване «державне місіонерство», коли ініціатива хрещення язичницьких державних утворень йшла від світської влади, а саме від імператора. Часом християнізація здійснювалася через механізм династичного шлюбу, як це сталося з Руссю, або принаймні одруження локальних правителів зі знатними візантійками [4, с. 73–74, 119].

У випадку зі шлюбом князя Володимира та візантійської принцеси Анни

наприкінці X ст. візантійці домоглися не лише персонального хрещення князя, але й християнізації цілої країни. Утім, цього не сталося після хрещення болгарського хана Телеріга 777 року, оскільки згаданий правитель прибув до Константинополя лише в ролі вигнанця. Християнство приймали й діючі правителі кочовиків булгар VI–VII ст. Грод, Органа, Куернак (Кубрат). Однак в історії Візантії був і більш амбітний епізод спроби династичного шлюбу з правителем західного уділу Західнотюркського каганату – найпотужнішої на той час степової імперії Євразії, який варто розглянути детальніше саме через призму обряду хрещення.

Часи правління контроверсійного візантійського імператора Іраклія (610–641) у церковній історії характеризуються звичай активними зусиллями з об'єднання православної церкви з монофізітськими

церквами Закавказзя під егідою вчення монофілітства [10, с. 67–69; 4, с. 115–116]. Відомим Іраклій став також завдяки насильницькому хрещенню євреїв імперії, війнам з персами за «повернення гробу Господнього», але водночас і завдяки конфлікту з православною церквою через кровозмісний шлюб зі своєю племінницею Мартіною, а також через арешт александрійського патріарха Кіра.

Передісторія арешту патріарха Кіра викладена в джерелах досить коротко. Наступ арабських військ 640 року в Єгипті під керівництвом полководця Амра складався вкрай невдало для Візантії: поразка за поразкою, втрата за втратою. У цій ситуації патріарх Кір вирішив взяти на себе ініціативу переговорів з мусульманським полководцем Амром, запропонувавши йому виплату данини, а також шлюб з донькою Іраклія Євдокією, за умови, звичайно, якщо той погодиться прийняти християнство [3, с. 103–111; 5, с. 69, 70]. Переговори досить швидко зірвалися, більше того, Кіра негайно викликали до Іраклія в Константинополь, де патріарха звинуватили в зраді. Никифор так передає події на суді: «Імператор же назвав Кіра елліном [язичником. – *О. К.*], що задумав віддати в дружини еллінові й богоборцю, який має ворожнечу проти християн, Амбру – саракинському філарху, доньку імператора. При цьому він обурився на нього і став погрожувати стратою; його віддали міському префекту, щоб піддати тортурам» [6].

Настільки жорстоке поводження з високопоставленим священнослужителем виглядає ще дивовижніше у світлі головного пункту звинувачення патріарха в «язичництві» – спробі видати доньку імператора Євдокію за «язичника». Річ у тім, що лише 10 років тому, у 630 році сам імператор Іраклій відправив Євдокію з посольством до тюрків з метою віддати в дружини молодшому братові правителя Західнотюркського каганату Тон-джабгу-кагана, відомому в джерелах лише за титулом «джабгу» (йабгу), а також як наступник кагана [11, с. 153,

161]. На щастя для юної Євдокії, по дорозі посольство дізналося про загибель її нареченого під час невдалого походу до Вірменії і повернулося з півдороги. Як свідчить патріарх Никифор у своїй хроніці, договір про шлюб джабгу тюрків і доньки імператора був укладений особисто Іраклієм 627 року під час спільної з тюрками облоги Тбілісі [11, с. 151, 160]. Невже цей факт не зупинив Іраклія від такого тяжкого звинувачення на адресу патріарха Кіра? Нарешті, чому з цього приводу не було ніяких коментарів Никифора, налаштованого досить вороже по відношенню до Іраклія? Невже в 627–630 роках імператор і церква могли допустити шлюб візантійської принцеси з язичником, а в 640 році злочинно вважалася пропозиція її шлюбу з мусульманином після його хрещення? Очевидна нестандартність ситуації змушує нас уважніше розглянути події 627 року.

Історія дій союзників неодноразово розглядалася до деталей [1, с. 49–62; 2, с. 164–169; 12, с. 315–324 та ін.]. Згідно з «Історією держави Алуанк» Мовсеса Дасхуранці, 625 року Іраклій «спорядив у дорогу одного зі своїх нахарарів на ім'я Андре, чоловіка мудрого й обдарованого, і відправив його [до тюрків. – *О. К.*], обіцяючи великі та незліченні скарби: аби простягнув мені руку в цій великій помсті, і я зобов'язуюсь наситити жадібність златолюбивого, звіриної вдачі народу косоносців» [7, с. 81]. Посольство Андрія виявилось успішним: йому вдалося укласти союз із братом Тон-джабгу-кагана та майже самостійним правителем західного уділу каганату – «джабгу», і з дозволу самого кагана той разом зі своїм сином Іадам у 627 році вторгся в Закавказзя на допомогу Іраклію. Користуючись перекладом візантійської хроніки, про ці резонансні події згадує навіть автор «Повісті временних літ», щоправда, називаючи тюрків «білими уграми»: «Ці угри з'явилися ще при царі Іраклії, який ходив на Хосроя – царя перського» [9, стб. 11].

Пишна церемонія зустрічі союзників 627 року біля Тбілісі описана в хроніках

патріарха Никифора й Феофана, хоча й, безумовно, у скороченому вигляді. Навіть Никифор, який явно користувався джерелом з докладним описом подій, обмежується лаконічним стилем, скорочуючи передісторію укладення союзу і самої зустрічі в переказі свого джерела [11, с. 151]: «Звідти [з Лазіки Іраклій. – *О. К.*] посилає дари вождю Тюрків, запросивши до союзу проти персів. Приймавши, [той. – *О. К.*] пообіцяв військову допомогу. І таким чином обрадуваний Іраклій виступив сам до нього, й після прибуття імператора з безліччю Тюрків він імператора зустрів, і зійшовши з коня, імператору до землі вклонився. Послідував же цьому і з усім своїм народом. Імператор же, побачивши це велике шанування, зрозумів, наскільки міцна його дружба, і наблизився верхи, і тоді дитям своїм назвав. Потім, звичайно ж, той обійняв [варіант: “розцілував”, що перегукується з “поцілунком в плече” у Феофана. – *О. К.*] імператора [переклад наш. – *О. К.*]]».

Чому імператор τέκνον ίδιον ἀλοκαλῶν («назвав своїм дитям») джабгу тюрків? Ця фраза чомусь не приваблювала особливої уваги дослідників, але патріарх Никифор знову повертається до неї нижче за текстом. Після того, як союзники обнялися, Іраклій влаштував бенкет, подарувавши при цьому правителю тюрків увесь банкетний посуд, імператорський вінець, імператорські одяг та прикрашені перлами сережки, «також імператор власноручно прикрасив подібними сережками і супроводжуючих турка архонтів» [11, с. 159]. Переходячи до пропозиції шлюбу зі своєю донькою, Іраклій вимовляє фразу: «ήνωσεν ήμας ό θεός, σε τέκνον έμόν άπέδειξεν» – «з'єднав нас Бог, тебе дитям моїм оголосивши [варіант: «освятивши». – *О. К.*]]». Враховуючи, що джабгу далі таки погодився на шлюб, таке звернення можна хіба що пов'язати з доконаним фактом заручин, які зробили Іраклія «батьком» для джабгу. Але ж по тексту Іраклій тільки починає пропозицію заручення із цієї фрази, відштовхуючись уже від неї, як від важливої події. Про що ж може йти мова?

Форму έτεκνώσαντο ми знаходимо в тексті хроніки Никифора трохи раніше, при описі візиту «гунського» вождя та його свити до Константинополя близько 619 року [11, с. 151]. Її значення в даному уривку абсолютно зрозуміле – це хрещення, відповідь на прохання варварів «посвятити їх у таїнство християнства». У цьому контексті фраза «ήνωσεν ήμας ό θεός, σε τέκνον έμόν άπέδειξεν» – «з'єднав нас Господь, тебе дитям моїм освятивши [проголосивши. – *О. К.*]]», особливо в творі священнослужителя, може бути трактована лише як звичайна формула, що позначає доконаний факт хрещення.

Хронологія подій зустрічі Іраклія і джабгу тюрків тепер постає перед нами зовсім в іншій символіці дій імператора. Зараз важко уявити, який саме спосіб хрещення був обраний, щоб не розсердити тюрків, і щоб джабгу сприйняв його як «візантійський» ритуал вітання або ж звичне для язичників «вираження поваги до богів союзників». У всякому разі, саме це може пояснити опис Феофаном епізоду падіння ниць джабгу тюрків і всього його війська перед імператором [11, с. 59], який завжди викликав недовіру дослідників. Саме після нього Іраклій і «назвав своїм дитям» тюрка. Таке «воєнно-польове» хрещення, у якому Іраклій виступив хрещеним батьком правителя тюрків, безумовно, було лише символічним, і цілком вірогідно, порушувало багато канонів. Продовжилася церемонія таким ритуалом: імператор дарував джабгу вінець зі своєї голови й імператорський одяг, тобто відбулася й символічна «інтронізація» тюрка, його возведення в ранг, рівний імператору. І лише після цього Іраклій запропонував джабгу шлюб зі своєю донькою. Дотримання цих ритуалів зробило Іраклія формально «чистим» перед візантійським законодавством, хоча справжнього, усвідомленого хрещення джабгу тюрків, безсумнівно, не відбулося, так само, як і проникнення християнства в середовище підлеглих йому кочовиків хозар, переважно сила-

ми яких і здійснювалася воєнна кампанія 627–630 років.

Прикладом подібної «епізодичної» зміни віри є також прийняття ісламу хозарським каганом в 737 році після поразки хозар від арабського полководця Мервана [8, с. 185–187]. Ніякого впливу на хозарське суспільство ця подія не здійснила, а більш ніж через сторіччя в знаменитому «релігійному диспуті» християни, мусульмани та євреї знову відстоювали переваги своєї віри перед хозарським язичником-каганом, який вірив у єдиного бога, але молився на схід сонця [13, с. 59].

Очевидно, усвідомлюючи всю умовність спроби хрещення джабгу тюр-

ків 627 року, а також короткочасність самого епізоду його заручин з Євдокією (627–630), на цьому факті не акцентували увагу ні хроністи-сучасники, ні пізніші історики Никифор і Феофан, оскільки до гучних перемог християнської церкви цю подію навряд чи можна було віднести. Водночас, завжди критично оцінюючи діяльність Іраклія з погляду християнської моралі, ні патріарх Никифор, ні ігумен Феофан не поставили в докір Іраклію спробу укласти шлюб його доньки з язичником, що, на нашу думку, має свідчити на користь можливості такої цікавої події, як «символічне хрещення» правителя тюрків у 627 році.

Література

1. *Артамонов М.И.* Очерки древнейшей истории хазар. – Ленинград : Соцэкгиз, 1936. – 136 с.
2. *Артамонов М.И.* История хазар. – СПб. : Филологический факультет СПбГУ, 2002. – 548 с.
3. *Большаков О.Г.* История Халифата. – М. : Восточная литература, 2000. – Т. 2. – 294 с.
4. *Иванов С.А.* Византийское миссионерство: можно ли сделать из «варвара» христианина? – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 376 с.
5. *Кривов М.В.* Византия и арабы в раннем средневековье. – СПб. : Алетейя, 2002. – 192 с.
6. *Липшиц Е.Э.* Никифора, патриарха константинопольского «Краткая история» со времени после царствования Маврикия // Византийский временник. – М., 1950. – Т. 3. – С. 349–387.
7. *Мовсес Каланкатуаци.* История страны Алуанк. – Ереван : Издательство АН Арм.ССР, 1984. – 258 с.
8. *Новосельцев А.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М. : Наука, 1990. – 264 с.
9. Полное собрание русских летописей. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – Т. 1 : Лаврентьевская летопись. – 496 с.
10. *Успенский Ф.И.* История Византийской империи. – М. : Астрель, 2001. – Т. 2. – 624 с.
11. *Чичуров И.С.* Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феодана, «Бревиарий» Никифора. Тексты, перевод, комментарий. – М. : Наука, 1980. – 217 с.
12. *Цукерман К.* Хазары и Византия: первые контакты // Материалы и исследования по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 2001. – Вып. 8. – С. 312. – 333.
13. *Цукерман К.* Про дату навернення хозар до іудаїзму й хронологію князювання Олега та Ігоря // Ruthenica. – К., 2002. – Т. 2. – С. 53–84.